

POREKLO DUŠE U MULA SADRINOJ FILOZOFIJI

Tehran Halilović

*Grupa za religijsku filozofiju,
Centar za religijske nauke „Kom“, Beograd, Srbija*

Svi islamski filozofi jednoglasno tvrde da je čovekova duša nadmaterijalno biće koje ne umire ni kada se rastane od tela. Takođe, poznato je da svi muslimanski mislioci veruju da je dušu stvorio Bog i da je njen bitak podređen Njegovom bitku.

Dakle, u ovom radu ne razmatramo šta je suština duše niti ko je njen uzrok već način na koji islamski filozofi, posebno Mula Sadra koji je značajno unapredio filozofska istraživanja o duši, obrazlažu nastanak čovekove duše. Ovo pitanje postaje mnogo značajnije kada uporedimo različite religijske tekstove u *Kuranu* i predanjima iz kojih jednom možemo zaključiti da je čovekova duša nastala pre tela, a drugi put da je stvorena istovremeno s formiranjem tela u majčinom stomaku.

Na osnovu inovativnih filozofskih principa koje je Mula Sadra utemeljio u svojoj transcendentnoj školi, on iznosi brojne kritike protiv popularnog mišljenja iz svog vremena o tome da se nadmaterijalna duša stvara istovremeno s nastankom tela. U stvari, ideja koju Mula Sadra predstavlja u svojoj filozofiji unapređuje rezultate ranijih filozofa u vezi s pitanjem porekla duše. On ističe da čovekova duša, kao što je navedeno u brojnim kuranskim stavkama, nastaje iz tela i postepeno postaje nadmaterijalna, odnosno razvija svoju ontološku vrednost.

Ključne reči: *duša, Mula Sadra Širazi, islamska filozofija, čovek, supstancijalno kretanje, materija, kretanje*

Uvod

Tema ovog rada nije pitanje da li je duša prema mišljenju islamskih filozofa materijalna ili nadmaterijalna. Kao što je poznato, svi islamski filozofi nude istovetan odgovor na ovo pitanje. Duša je nadmaterijalno biće koje se

razlikuje od ljudskog tela, ne pripada fizičkom svetu i stoga neće nestati kada se rastane od tela. Nesuglasice među islamskim filozofima o pitanju nadmaterijalnosti ljudske duše svode se na to kako sročiti što jasniji i što izvesniji argument da je duša nadmaterijalna.

Za razliku od ovog pitanja, kad je reč o poreklu čovekove duše ipak ne postoji rešenje s kojim su svi islamski filozofi saglasni. Postoje različita mišljenja u vezi s tim kako je duša nastala. Razlike u teorijama o poreklu duše nisu novina u islamskoj filozofiji jer starogrčki filozofi takođe nisu bili saglasni po tom pitanju. Poznato Platonovo mišljenje da je duša postojala pre tela i da je živela i stekla saznanja u višem svetu, u redovima islamskih filozofa nema mnogo pristalica. U stvari, jedini islamski filozof koji tvrdi da Platonova teorija opisuje pravu sliku porekla čovekove duše jeste Kutbudin Širazi koji u svom komentaru Suhrevardijeve knjige *Hikmat al-išrak* dokazuje da čovekova duša postoji pre nego što nastane ljudsko telo (Kutbudin Širazi 1995: 450).

Ostali islamski filozofi prihvataju da je duša postojala pre tela, ali napominju da u tom periodu svog postojanja duša nije imala zaseban bitak već je postojala kao bitak svog uzroka, tj. kao bitak bića od koga je i nastala. Dakle, svi islamski filozofi osim Kutbudina Širazija tvrde da duša pre tela nije imala zaseban bitak. Ona je postala zasebno biće tek kada je stvoreno telo. Argumenti koje navodi Kutbudin Širazi u pomenutom komentaru u korist toga da duša postoji pre tela, prema mišljenju ostalih islamskih filozofa ne dokazuju da ona postoji kao zaseban bitak.

Na suprotnoj strani, većina islamskih filozofa pre Mula Sadre Širazija tvrdila je da je duša nastala kada je stvoreno telo. Opširnije analize njihovih argumenata i ostale detalje ostavićemo za kasnije, a sada ćemo izneti nekoliko važnih napomena bez kojih ne bismo mogli obuhvatno da analiziramo Mula Sadrinu teoriju o poreklu ljudske duše.

Prvo. Važno je da napomenemo da kada govorimo o islamskim filozofima u ovom radu, ne mislimo na islamske mislioce koji su se bavili filozofskim pitanjima, već isključivo na predstavnike klasičnih filozofskih škola u islamu, a to su tri škole: peripatetičke, iluminativne i transcendentne filozofije, čiji su najistaknutiji predstavnici Farabi, Ibn Sina, Suhrevardi i Mula Sadra Širazi. Ovo pojašnjenje je važno zato što su se filozofskim pitanjima u islamskom svetu bavili i mnogi drugi mislioci koji nisu bili zvanični predstavnici filozofskih škola u islamu (videti: Halilović, S. 2014: 22; Džilo 2014: 61–68). Predstavnici islamske dogmatičke teologije (*kalam*) iznosili su veoma opširna i obuhvatna rešenja za razna filozofska pitanja u vezi s dušom, ali oni se ne ubrajaju u islamske filozofe niti sebe smatraju filozofima. Štaviše, česte su nesuglasice između njihovih ideja i stavova predstavnika klasičnih filozofskih škola u islamu. Što se tiče teme koju trenutno razmatramo,

tj. porekla duše, pre nego što se pojavio Hadže Nasirudin Tusi koji je približio *kalam* filozofiji, predstavnici *kalama* su tvrdili da je duša telesna i da je sastavljena od „blage materije“ (Džuvejni 1965: 86; Idži 1325/VII: 250; Tahanavi 1996/I: 883–884). Ideja o materijalnoj ili telesnoj duši nikada nije imala nijednog zagovornika u redovima islamskih filozofa. Dakle, kada u nastavku rada govorimo o različitim filozofskim stavovima o poreklu duše u islamu, fokusirani smo na predstavnike klasičnih filozofskih škola kako bismo što preciznije predstavili Mula Sadrinu inovativnu ideju o poreklu duše. Takođe, u ovom radu ne razmatramo filozofske rezultate muslimanskih gnostika koji među različitim muslimanskim misliocima iznose o duši najdetaljnije teorije.

Drugo. Bez obzira na različite karakteristike koje islamski filozofi pripisuju materiji, svi su saglasni s tim da su materijalna bića promenljiva. Sve što se menja, mora imati materiju, a ono što nema materiju, ne može se menjati. Ovo je opšteprihvaćeno pravilo u svim filozofskim školama u islamu. Dakle, materija u sebi sadrži mogućnost promene. Vremensko i prostorno ograničenje upravo zbog ove karakteristike materije jesu isključivo materijalna svojstva. Mula Sadra, kao i svi raniji filozofi čije teorije o poreklu duše on kritikuje, veruju da je materijalno biće jedino koje može biti promenljivo.

Na osnovu ovog zajedničkog principa, islamski filozofi kritikuju Platonovo mišljenje o poreklu duše koje Kutbudin Širazi zagovara. Oni tvrde da duša nije mogla postojati pre tela jer bi nastanak tela i početak odnosa između duše i tela bila promena koju duša kao nadmaterijalno biće ne može imati. Duša i ostala nadmaterijalna bića ne menjaju se jer nisu podređena vremenskim ograničenjima. Sve što njihovo biće može da postigne, u njima postoji otkada oni postoje i to je zauvek s njima.

Treće. Bez obzira na zajedničko mišljenje islamskih filozofa o tome da su samo materijalna bića promenljiva, ipak postoje razlike u interpretaciji promene u materijalnim bićima. Razlike u stavovima o materiji pojavljuju se onda kada islamski filozofi objašnjavaju kako se materija menja, odnosno šta je promenljivo u materijalnim bićima. Islamski filozofi pre Mula Sadre Širazija tvrdili su da svako materijalno biće poseduje stalni i nepromenljivi identitet, odnosno supstanciju koja se ne menja. Upravo zbog supstancije, tj. zbog aspekta stabilnosti, posle svih promena možemo tvrditi da je materijalno biće isto ono koje je pretrpelo sve te promene. Da nije postojao jedinstven i nepromenljiv aspekt u materijalnim bićima, prema mišljenju ranijih islamskih filozofa, ne bismo mogli da tvrdimo da se promena događa u istom subjektu (Tabatabai 1984: 260).

Za razliku od svojih prethodnika, Mula Sadra iznosi drugačije analize. On kritikuje ranije teorije o stabilnom aspektu u materijalnim bićima. Tačnije je da su njegove kritike zasnovane na novom filozofskom sistemu koji

je uspostavio u transcendentnoj filozofiji, a ne na osnovu same ideje njegovih prethodnika o stabilnosti u materijalnim bićima. Osnovni saznajni principi koji su ohrabрили Mula Sadru da se usprotivi skoro svim ranijim islamskim filozofima kada je reč o promenljivosti materijalnih bića, zapravo su isti principi na kojima on zasniva preporođenu transcendentnu filozofiju.

U nastavku ćemo veoma sažeto opisati glavne prednosti koje Mula Sadra dobija u odnosu na ranije filozofe utvrđujući nov filozofski sistem u islamu.

Filozofski principi u Mula Sadrinoj školi

Osnovna teorija u Mula Sadrinoj filozofskoj školi na kojoj on zasniva celokupan ontološki sistem jeste primarnost bitka (Halilović, M. 2014: 79). S obzirom na to da analiza ove teorije nije glavna tema ovog teksta, pokušaćemo da predstavimo njen značaj u Mula Sadrinoj filozofiji a da ne ulazimo u detalje koje inače razmatramo kada pojašnjavamo ovu teoriju.

Dakle, Mula Sadra iznosi argumente u korist toga da između materijalnih i nadmaterijalnih bića ne postoji razlika u samom njihovom bitku već u intenzitetu njihovog postojanja. Nadmaterijalna bića postoje na isti način na koji postoje i materijalna bića, s tom razlikom što je intenzitet bitka kod materijalnih bića manji i zbog toga ona imaju vremenska i prostorna ograničenja, a nadmaterijalna bića ih nemaju.

Čovekova duša kao najizvesniji primer nadmaterijalnog bića ima manje ograničenja u postojanju nego ljudsko telo. Upravo zbog te razlike čovekova duša može da obavlja delatnosti koje ljudsko telo ne može. Istiniti snovi su samo jedan primer onoga što čovekova duša može da učini kada nije opterećena održavanjem vremenski i prostorno ograničenog tela (Halilović, T. 2014: 126).

Naravno, islamski filozofi pre Mula Sadre Širazija takođe su govorili o razlikama između brojnih nivoa postojanja. Međutim, ono po čemu se ističe Mula Sadrina teorija jeste njegova ideja da razlike između bića proizlaze iz samog njihovog postojanja. Dakle, sva bića postoje na isti način, a razlikuju se na osnovu intenziteta samog bitka koji ih sjedinjuje. Prema Mula Sadrinom mišljenju, razlika između materijalnih i nadmaterijalnih bića ne proizlazi ni iz kog drugog izvora osim samog bitka koji ih sjedinjuje.

Mula Sadra tvrdi da ne postoji apsolutno ništa osim bitka što bi moglo da bude osnova različitosti bića (Mula Sadra Širazi 1989: I/343). S obzirom na to da je osnova različitosti realnost, ona takođe mora biti deo postojećeg bitka. Ovo je suština Mula Sadrine inovativne ideje o primarnosti bitka. Dakle, sve što je realno i konkretno mora biti deo bitka jer postoji. Ništa osim bitka ne može da postoji. Na osnovu ove ideje, Mula Sadra Širazi o razlikama između bića govori kao o aspektima bitka zbog čega donosi zaključak da ra-

zličita bića ne mogu biti različita u svojoj najobjektivnijoj osobini, tj. postojanju (Mula Sadra Širazi 1989: I/433).

Ključni uticaj Mula Sadrinih inovativnih ideja, koje smo maločas veoma sažeto opisali, na pitanje porekla duše ogleda se u tome da, prema njegovom filozofskom sistemu, granica između materijalnih i nadmaterijalnih bića nije toliko nepremostiva da se ova bića ne mogu pretvoriti jedno u drugo. Zapravo, gledajući s aspekta njihove sličnosti, sva bića predstavljaju istu vrstu, odnosno jedinu vrstu postojećih stvari. Posmatrano s aspekta jedinstva bitka, sve što postoji potiče iz jednog bitka. A kako bića ne bi postojala na isti način, istim bitkom, kada prema Mula Sadrinoj filozofiji razlike između bića takođe proizlaze iz njihove sličnosti, odnosno iz intenziteta njihovog bitka? Alama Tabatabai, slavni predstavnik Mula Sadrine transcendentne filozofije, navodi da je svrha postojanja svih materijalnih bića to da se ona unaprede i postanu nadmaterijalna bića (Tabatabai 1984: 389).

Ovu filozofsku teoriju raniji islamski filozofi nikako ne bi mogli da prihvate. Koliko zbog toga što je islamska filozofija pre Mula Sadre Širazija bila okrenuta drugim pitanjima, toliko i zbog značajnog nedostatka teorije o primarnosti bitka koju je Mula Sadra pojasnio, prethodni islamski filozofi nisu mogli da dođu do ovih zapanjujućih filozofskih rezultata. Na osnovu saznajnih principa do kojih su oni došli, bića na različitim nivoima bitka ni pošto ne mogu da se menjaju i da prelaze u druge stupnjeve bitka.

Ova razlika u filozofskim sistemima na poseban način se primećuje u stavovima grandioznih islamskih filozofa Ibn Sine i Mula Sadre o pitanju porekla duše.

Teorije o poreklu duše u islamskoj filozofiji

Na osnovu iznetih objašnjenja o univerzalnim principima koji utiču na smer naše diskusije, u nastavku možemo da prepoznamo razloge zbog kojih islamski filozofi dolaze do posebnih zaključaka na osnovu stava o poreklu duše.

Očigledno je da pitanje porekla duše nije nastalo u islamskoj filozofiji iako su prema prioritetima u svojim naučnim istraživanjima muslimani ovom pitanju dali mnogo veći značaj nego što je imao u prethodnim filozofskim školama. Zanimljivo je to što je Platonovu teoriju o poreklu duše u islamskom svetu, kao što smo rekli, prihvatio samo jedan filozof, Kutbudin Širazi.

Naveli smo zašto je Kutbudin Širazi usamljen u zastupanju Platonove ideje da su duše postojale pojedinačno pre pripajanja telu. S obzirom na to da je duša nadmaterijalno biće, na nju ne utiču ograničenosti nižeg stepena kao što su vreme i prostor. Sve što duša može biti, ona jeste od početka

svog postojanja. Ako duša od početka svog postojanja nije bila povezana s telom, ona ni u nastavku nikada ne može ostvariti taj odnos jer vremenska ograničenost ne može da utiče na nju. Duša ne postoji u vremenu kako bi joj se nešto dogodilo ranije a nešto kasnije. Prošlost i budućnost su za dušu i ostala nadmaterijalna bića sadašnjost. Jedino moguće rešenje za pitanje odnosa između duše i tela jeste to da je duša povezana s telom otkako je nastala.

Ne bi trebalo da zbunjuje to što islamski filozofi tvrde da se duša ne menja i ne prima uticaj vremenskih ograničenja jer se ti opisi tiču duše ne uključujući njenu vezu s telom. Duša kao nadmaterijalno biće nije povezana s vremenom i bez tela ne prima uticaj ostalih vremenskih bića. Međutim, kada govorimo o duši nakon pripajanja telu, ona posredstvom tela može i da se menja i da prima uticaj od bića koja su vremenski ograničena. Islamski filozofi nisu saglasni s Kutbudinom Širazijem upravo zato što on tvrdi da duša postoji pre nego što je povezana s telom. Kao takva, islamski filozofi tvrde, ona nikada neće moći ni u budućnosti da se poveže s telom jer za nju budućnost i prošlost ne postoje.

Za razliku od Kutbudina Širazija, predstavnici tadašnje dominantne peripatetičke filozofske škole u islamu tvrdili su da Bog dušu stvara istovremeno s nastankom tela. Nadmaterijalna duša se povezuje s telom, odnosno prihvata održavanje i upravljanje telom. S obzirom na to da je duša nadmaterijalna u svojoj biti, ona takva ostaje i nakon rastanka od tela, tj. nakon smrti. Materijalno telo je sredstvo pomoću kojeg duša obavlja poslove vezane za materiju i vremenom ograničena bića.

Duša ne može postojati pre tela kao individualni bitak zato što u tom slučaju ona nikada ne bi mogla da se pripoji telu. Takođe, ona ne može biti telesno biće niti deo tela zato što telo i sve telesno nestaje nakon smrti, a duša je večna. Naravno, kao i sva ostala bića, duša pre tela postoji u vidu aktuelnosti svog delatnog uzroka, što znači da ipak nema pojedinačan bitak različit od ostalih bića. Na isti način odavno postoji i telo, koje kasnije nastaje u određenom vremenu kao zaseban bitak. Alama Tabatabai u svom čuvenom komentaru *Kurana* ukazuje na ovaj stepen zajedničkog postojanja u kojem još uvek bića ne postoje na pojedinačan način, već su sjedinjena sa svojim delatnim uzrokom, odnosno izvorom njihovog bitka (Tabatabai 1996: IX/321).

Ono što je izuzetno važno u peripatetičkoj filozofskoj školi u islamu, uglavnom kod Farabija i Ibn Sine, jeste postojanje izvesnog osećaja da smo mi sve vreme, koliko god se naše telo menjalo, jedna te ista osoba. Identitet koji tokom čitavog našeg života ostaje isti uprkos promenama telesnih organa dovoljan je pokazatelj, prema mišljenju predstavnika peripatetičke škole, da telo ne može obuhvatiti sve aspekte našeg postojanja. Pošto osećamo neposrednim saznanjem i bez potrebe za pojmovima i definicijama da se

naše „ja“ ne menja, postoji jedan stabilan aspekt u našem bitku koji sigurno ne može biti promenljivo telo.

Peripatetičari s jedne strane dokazuju da nadmaterijalna duša sama po sebi ne može naknadno da se pripoji telu jer nije promenljiva, dok s druge strane tvrde da ljudsko telo ne predstavlja celokupan naš bitak (Ibn Sina 1985: 219). Na osnovu ova dva stava, jedino rešenje koje preostaje jeste da se duša stvara i pripaja telu istovremeno s nastankom tela, odnosno onog trenutka kada telo postane spremno da mu se pripoji duša. Treba istaći da kada islamski peripatetičari govore da su duša i telo nastali istovremeno, oni ne nude filozofski argument u korist nekog određenog trenutka. Oni su uglavnom saglasni da je vreme kada se duša pripaja telu četvrti mesec razvoja bebe u majčinom stomaku, kao što se navodi u religijskim tekstovima.

Teorija o istovremenom nastanku duše i tela bila je dominantna u islamskoj filozofiji sve do Mula Sadre Širazija, koji je na osnovu svog inovativnog filozofskog sistema ponudio drugačije rešenje za pitanje nastanka duše. Način na koji je Mula Sadra pristupio ovoj temi razlikuje se od ostalih pitanja po tome što on ne kritikuje direktno peripatetičku ideju o poreklu duše već osnove i principe na kojima je ta ideja zasnovana. Naime, Mula Sadra prihvata da nadmaterijalna bića ne trpe promene i vremenska ograničenja. Međutim, s druge strane, on nije saglasan s time da su materijalna bića ograničena u svom bitku i da nikada ne mogu postati nadmaterijalna.

Prema opštem religijskom uverenju da bića potiču od jednog uzroka i da se vraćaju njemu, Mula Sadra tvrdi da je svrha postojanja svih bića sjedinjenje odnosno povratak uzroku koji je njima i darovao bitak. Pošto materijalni svet predstavlja najniži stepen bitka, bića iz tog sveta hrle ka višim svetovima i ka svom jednom uzroku. U skladu s tom svrhom, materijalna bića usavršavanjem svog bitka mogu postati nadmaterijalna bića i nadići ograničenja koja imaju u materijalnom svetu. Na osnovu ovog stava, Mula Sadra tvrdi da je duša plod materijalnog razvoja ljudskog tela koji u određenom trenutku uspeva da ispolji nadmaterijalni aspekt svog bitka.

Dakle, za razliku od peripatetičara koji smatraju da duša nastaje kao nadmaterijalno biće i da se pripaja materijalnom telu, Mula Sadra veruje da je duša nastala kao nadmaterijalni razvojni plod materijalnog tela.

Granica između materijalnog i nadmaterijalnog

S aspekta peripatetičke filozofije, apsolutno je neprihvatljiva ideja da materijalna bića na putu ka savršenstvu mogu postati nadmaterijalna. Razlika između materijalnih i nadmaterijalnih bića je esencijalna i bića ne mogu promeniti svoju suštinu. Ako materijalno biće postane nadmaterijalno, ono više nije isto biće koje je bilo pre zato što je stvorena potpuno nova suština.

Ovo je glavni dokaz koji iznose islamski peripatetičari u korist svog stava da bića ne mogu prelaziti iz materijalnog u nadmaterijalno stanje.

Nešto manje od dva veka posle Ibn Sine, utemeljivač iluminativne filozofske škole Šejh Išrak dokazao je da između materijalnog i nadmaterijalnog sveta postoji još jedan svet, odnosno „međusvet“, koji ima karakteristike oba sveta (Suhravardi 2001: II/109). Međutim, ni prema toj kategorizaciji svetova nije prihvatljivo da se materijalno biće pretvori u nadmaterijalno. Biće koje pripada jednom svetu zauvek ostaje deo tog sveta. Dakle, svi islamski filozofi pre Mula Sadre Širazija jednoglasni su u tvrdnji da je razlika između materijalnih i nadmaterijalnih bića esencijalna.

Kada govore da materijalna bića ne mogu da se pretvore u nadmaterijalna, islamski filozofi aludiraju na to da svako materijalno biće u sebi sadrži supstancijalnu suštinu koja ostaje identična tokom svih promena. Dakle, prema mišljenju peripatetičkih filozofa, materijalna bića imaju supstanciju koja ne trpi promene. Da nije te stabilne supstancije, kako navode peripatetičari, ne bismo mogli da pripišemo promenu materijalnim bićima jer u biću pre promene i u biću posle promene ne bi ostalo ništa zajedničko. Drugim rečima, kada bi bića mogla da menjaju i svoju suštinu, onda ne bismo imali isto biće koje se pretvorilo u drugo biće jer bi prvo biće celom svojom suštinom bilo poništeno (Ibn Sina 1983: III/292).

Jedan predmet može da menja oblik, boju, veličinu, vreme, mesto i položaj, ali ne i svoju suštinu. Koliko god da se materijalna bića menjaju, ostaje u njima nešto što ih čini identičnim pre i posle promene. Zbog ovog pravila islamski filozofi sve do Mula Sadre Širazija smatrali su da materijalna bića ne mogu da pretrpe promenu nakon koje će postati nadmaterijalna bića. Bilo koje novo stanje da dobije, materijalno biće će ostati materijalno zato što materija predstavlja njegovu suštinu.

Mula Sadra Širazi ne prihvata ovu ideju i kritikuje izneto mišljenje. U stvari, na osnovu inovativnih teorija koje je utemeljio u svom filozofskom sistemu, Mula Sadra tvrdi da je moguće da se materijalna bića u svom razvojnem kretanju pretvore u nadmaterijalna bića a da pritom očuvaju jedinstvo svoje suštine. Mula Sadrina teorija o primarnosti bitka daje čvrstu naučnu osnovu pomenutoj ideji da je granica između materijalnih i nadmaterijalnih bića premostiva. S obzirom na to da Mula Sadra veruje da je jedina istina, odnosno suština, u svim bićima njihov bitak, nikakav oblik promene u bićima neće uticati na opstanak njihovog bitka. U svakom slučaju, biće ostaje isti onaj bitak koji je bio i pre promene i to mu donosi stabilnost.

Na osnovu ovog inovativnog principa, tj. primarnosti bitka, Mula Sadra ističe da ne samo da je moguće da se materijalna bića pretvore u nadmaterijalna već ta promena jeste svrha njihovog postojanja. Razvijanje u nadmaterijalno biće jeste cilj prema kojem se svako materijalno biće kreće. Čovekova

duša je najizvesniji primer materijalnog bića koje u sebi ostvaruje nadmaterijalnu suštinu.

Razlika između materijalnog tela i nadmaterijalne duše nije u njihovoj suštini da bi bilo nemoguće da se jedno pretvori u drugo, odnosno da iz jednog nastane drugo. Mula Sadra Širazi je u svojim delima detaljno objasnio kako razliku između ove dve vrste bitka predstavlja intenzitet postojanja a ne njihova suština. Dakle, osim bitka apsolutno ne postoji ništa drugo što bi moglo da sačini druga bića. Bitak je jedina istina koja ispunjava stvarnost. Prema tome, ako postoji razlika u bićima, ona proizlazi iz samog bitka (Mula Sadra Širazi 1989: I/49). Neka bića imaju intenzivniji bitak zato što su bliža svom egzistencijalnom izvoru i manje su opterećena vremenskim i prostornim ograničenjima, dok neka druga imaju slabiji odnosno niži bitak. Svrha postojanja nižih stupnjeva bitka jeste to da unaprede svoj egzistencijalni položaj i da u sebi ostvare intenzivniji bitak.

Mula Sadra iznosi brojne kritike protiv toga da se duša pripaja telu kao samostalno biće. On tvrdi da na osnovu primarnosti bitka ne postoji ograničenje zbog kojeg duša ne bi mogla da nastane iz egzistencijalnog razvoja tela. Telo koje je u potpunosti ispunjeno i ostvareno bitkom u svom razvojnem kretanju stiče nadmaterijalne osobine i formira dušu koja je baš kao i telo sačinjena od bitka. Pošto su oba bića sami bitak, nezamislivo je da ne može da iz jednog proiziđe drugo biće.

Poznato je da Alama Tabatabai, savremeni predstavnik Mula Sadrine filozofije, tvrdi da ceo materijalni svet potpuno jedinstveno hrli ka nadmaterijalnom svetu zato što je iz njega i proistekao (Tabatabai 1984: 389). Naravno, ova ideja se zasniva na Mula Sadrinoj teoriji o primarnosti bitka. Odnos između tela i duše kod Mula Sadre sledi isto pravilo na koje se i Tabatabai poziva, a to je da ne postoji nepremostiva granica između materijalnih i nadmaterijalnih bića.

Supstancijalno kretanje i odnos između tela i duše

Peripatetički filozofi na čelu sa svojim najpoznatijim predstavnikom Ibn Sinom smatrali su da je nemoguće da materijalno biće postane nadmaterijalno. Glavno ograničenje materijalnog bića zbog kojeg ono ne može da se pretvori u nadmaterijalno biće, prema uverenju muslimanskih peripatetičara, jeste to što bi materijalno biće u tom slučaju izgubilo svoju suštinu i ne bi bilo ispravno da govorimo o promeni iz stanja u stanje pošto prethodno biće više i ne postoji.

Peripatetički filozofi u islamu insistirali su na tome da je moguće da se menjaju određene osobine materijalnih bića kao što su veličina, oblik, boja, položaj, vreme i mesto. Međutim, u svim tim promenama suština koja trpi

pomenute promene ostaje jedinstvena. Dakle, supstancija bića je uvek stabilna i na osnovu njene stabilnosti ostale promene se ostvaruju u jednoj supstanciji. Kada jabuka postaje *više* crvena ili *veća*, ona ne postaje *više* jabuka. Suština jabuke je supstancija koja se ne menja, nezavisno od toga koliko se njene osobine menjaju.

Zbog toga, nezamislivo je da se u telu ostvari neka promena usled koje bi se u njemu aktuelizovale nadmaterijalne sposobnosti. Takva promena bi poništila prethodnu telesnu suštinu i ne bismo mogli da govorimo o istom biću koje je dostiglo novo stanje s nadmaterijalnim sposobnostima. Dakle, kretanje, odnosno promena, prema mišljenju peripatetičkih filozofa nije moguće u supstancijama već samo u akcidentima (Ibn Sina 1985: 205).

Novina koju Mula Sadra Širazi unosi u ovaj deo islamske filozofije jeste to što on na osnovu primarnosti bitka na drugačiji način postavlja odnos između supstancije i akcidenata. Prema njegovom mišljenju, s obzirom na to da akcidenti poput oblika, boje, veličine, vremena, mesta i položaja predstavljaju suštinu predmeta, svaka promena u akcidentima ukazuje na promenu u supstanciji. U stvari, da nema promena u supstanciji, nikada ne bi došlo ni do kretanja u akcidentima. Na osnovu ove tvrdnje koju kasnije Mula Sadra detaljno dokazuje, supstancija je suština svih akcidenata i pokretni izvor njihovih promena (Mula Sadra Širazi 1989: III/101; Tabatabai 1984: 41; Motahari 1990: I/380–381; Misbah Jazdi 2012: II/334–335). Dakle, kada govorimo o materijalnim bićima, promene se ostvaruju upravo zbog toga što je suština materijalnih bića promenljiva. Promenljivost suštine odnosno supstancije materijalnih bića manifestuje se u vidu kretanja njihovih akcidenata.

Zapravo, Mula Sadra Širazi je došao do ideje da je ceo materijalni svet u pokretu ponajviše s namerom da objasni kako je vremenom ograničeni materijalni svet nastao iz nadvremenskog i nadmaterijalnog sveta. Odgovarajući na pitanje o odnosu između ta dva sveta, Mula Sadra objašnjava da je egzistencijalni položaj materijalnog sveta takav da je materijalni svet u potpunom kretanju. Ono što izdvaja Mula Sadrino gledište o materijalnom svetu od gledišta prethodnih filozofa jeste to što kretanje i promenljivost bivaju predstavljani kao stalna odlika materijalnog sveta. Dakle, materijalni svet je stabilan u svojoj promenljivosti. On je oduvek promenljiv i zauvek će ostati takav. Zbog stabilnosti on može biti povezan s nepromenljivim i nadmaterijalnim svetom. To znači da nadmaterijalni posredni uzroci, tj. svet intelekta, ne uzrokuju svaku pojedinačnu promenu u materijalnom svetu, već ga sačinjavaju odjednom promenljivim. Da nije vremenskog ograničenja, materijalni svet bi upravo kao svet intelekta mogao u potpunosti nastati u jednom trenutku, ali zbog ograničenosti njegovog bitka pojavljuje se vreme i materijalna bića se ostvaruju jedno posle drugog.

Prema doktrini o primarnosti bitka, supstancija i akcidenti materijalnih bića sastavljeni su isključivo od bitka, kao i sva ostala bića. Ta sličnost se u njihovom odnosu pokazuje tako što se promene u akcidentima svakako mogu pripisati supstanciji, kao što se jedinstvo supstancije manifestuje u akcidentima. Odnos između supstancije i akcidenta nije jedini model odnosa između bića u islamskoj filozofiji. Mnoga bića, kao što je ceo svet intelekata, ne primaju akcidente i sastoje se samo od supstancija. Međutim, objašnjenje o jedinstvu supstancije i akcidenta koje je Mula Sadra izneo važi i za ostale modele odnosa između različitih bića.

Duša nije supstancija tela niti je telo supstancija duše. Ono što prilikom rešavanja odnosa između duše i tela kod Mula Sadre možemo preuzeti iz njegovog modela supstancije jeste činjenica da su duša i telo u početku bili jedno biće s istim poreklom. Dakle, prema Mula Sadrinom mišljenju, duša definitivno nastaje u vremenu. Nemoguće je da duša kao sastavni deo ljudskog bitka, čije se telo rađa u određenom vremenu, individualno postoji pre tela. Telo i duša čine jednu i jedinstvenu celinu koja nastaje u vremenu. U suprotnom, potreba za telom ne bi ni postojala u duši jer bi ona bila deo sveta intelekta zbog čega ne bi bilo moguće kasnije dušu pripojiti telu. Pripadnici sveta intelekta nisu ograničeni vremenom. Prošlost i budućnost su za njih podjednako prisutni koliko i sadašnjost (Halilović, T. 2015: 48).

Ljudsko telo je materijalno biće, ali se ono ne razlikuje u punoj svojoj suštini od nadmaterijalne duše kako su zagovarali peripatetički muslimanski filozofi. Ljudsko telo je upravo kao nadmaterijalna duša isključivo sačinjeno od bitka, s tom razlikom što je intenzitet bitka kod materijalnog tela manji nego kod duše. Telo se suočava s ograničenjima u vremenu i prostoru, dok duša nema tu vrstu ograničenja zbog višeg stepena bitka.

Važno je napomenuti da iz dva razloga ne možemo odrediti poseban trenutak ili prepoznati konkretno vreme kada duša nastaje u telu. Prvi razlog je to što se telo razvija postepeno, a ne u jednom trenutku. Drugi razlog jeste to što sama ljudska duša sadrži u sebi različite stupnjeve koji se ne formiraju odmah pri njenom nastanku. Dakle, nakon nastanka, duša pred sobom ima put razvoja koji sama treba da pređe. Pitanje koje se nameće kada govorimo o nastanku duše u telu jeste na koji stepen ljudske duše mislimo. Prema mišljenju islamskih filozofa, duša na samom početku u sebi nema nikakvo stečeno znanje. Posle svakog sledećeg stepena duša je uzvišenije biće i manje ograničeno vremenom i prostorom, a na vrhuncu svog razvoja sama može da izabere da li će da nastavi da održava telo ili će da ga se oslobodi (Hasanzade Amoli 2002: 248). To je zapravo proces razvoja duše i jačanja nadmaterijalnog aspekta ljudske ličnosti koji se stiče duhovnim trudom.

Mula Sadrina teorija i islamska predanja

Kao kod skoro svakog važnijeg pitanja u islamskoj filozofiji, i o poreklu duše postoje brojna predanja u islamskim izvorima u kojima je ova tema na neki način pomenuta. Nisu definitivno sakupljena sva predanja u kojima bismo mogli da dođemo do zaključka o tome koje je konačno učenje o poreklu duše, tačnije, da li je ona nastala pre tela ili istovremeno s telom, odnosno s njegovim nastankom.

U islamskim predanjima nalazimo mnogo primera toga da je duša postojala pre nego što je stvoreno ljudsko pojedinačno telo (Šejh Saduk 1995: 402; Madžlisi 1983: LVIII/133). Islamski mislioci iznose detaljna objašnjenja o svakom od tih predanja i o njihovim tačnim značenjima. Mi ćemo u ovom tekstu pomenuti samo neka od tih predanja. Podsetićemo da je Platon takođe zagovarao ideju da je duša postojala pre nastanka tela i da je stekla saznanje o ostalim bićima koje je zaboravila onda kada je prispela u telo.

Islamska predanja koja ukazuju na to da je duša postojala pre nego što je stvoreno telo na prvi pogled nagoveštavaju da je Platonova ideja u skladu s islamskim viđenjem porekla duše. Najpoznatiji je kuranski tekst o svetu s nazivom „Zar“ u kojem su duše pre nego što dođu na ovaj svet svedočile da Bog postoji: „I kad je Gospodar tvoj iz kičmi Ademovih sinova izveo potomstvo njihovo i zatražio od njih da posvedoče protiv sebe: 'Zar Ja nisam Gospodar vaš?' – oni su odgovorili: 'Jesi, mi svedočimo' – i to zato da na Sudnjem danu ne kažete: 'Mi o ovome ništa nismo znali'“ (Kuran VII: 172). Ovaj kuranski tekst nedvosmisleno govori o postojanju svih ljudi pre nego što su rođeni. Ne samo da su postojali već su bili svesni i imali su saznanje o božjem postojanju, te su svedočili o tome. Tema ovog rada ne pruža nam najbolju priliku da detaljnije razmotrimo šta ovaj kuranski tekst zapravo znači, zašto smo zaboravili ovo svedočenje, gde se ono ostvarilo, šta se desilo između tog svedočenja i našeg rođenja na ovom svetu itd. Pitanje koje je povezano s našom temom jeste to da li su duše postojale pre nego što je stvoreno telo.

Ovakva predanja na prvi pogled nisu u suprotnosti samo s Mula Sadrinom teorijom nego i sa stavovima svih ostalih islamskih filozofa koji smatraju da duša nije stvorena pre tela. Većina islamskih filozofa daje sličan odgovor na pomenuto pitanje. Duše su postojale pre nego što su tela stvorena u ovom svetu, ali ne kao individualni bitak već kao kolektivni u okviru bitka uzroka koji je posredovao u njihovoj aktuelizaciji (Mula Sadra Širazi 1989: VIII/331). Dakle, duše nisu postojale pojedinačno, tj. nisu bile odvojene niti međusobno jedna od druge niti od svojih uzroka.

Mula Sadra Širazi iznosi nekoliko argumenata da je nemoguće da duša poseduje individualan bitak pre stvaranja tela, a najizvesniji zaključak ima sledeći argument. On navodi da apsolutno ne bi postojao razlog da se duša

pripoji telu ako bi ona pre toga postojala jer u svetu intelekta ne postoji mogućnost. Sve što je moguće, već je ostvareno. S obzirom na to da ljudska duša ima potrebu za usavršavanjem i da ne može da ostvari svoj cilj bez posredstva tela, ona nije mogla nastati pre stvaranja tela (Mula Sadra Širazi 2001: 281).

Pošto je duša nastala u vremenu usled razvoja materijalnog bića, islamska predanja koja ukazuju na postojanje duše pre nastanka tela, poput citiranog kuranskog teksta, u stvari pojašnjavaju sposobnosti duše koje ona nasleđuje od svojih uzroka, a to su urođene ideje, tj. ontološki govor. U navedenom kuranskom tekstu ne naglašava se vremenska prednost prethodnog sveta već egzistencijalna prednost, kao ona koja postoji u slučaju odnosa između nadvremenskog sveta intelekta i materijalnog sveta. Čak i sada kada smo ograničeni vremenom u materijalnom svetu, dok postoji ovaj svet, svetovi imaginacije i intelekta postoje pre materijalnog sveta (Tabatabai 1996: VIII/400–432), što znači da je njihov bitak preči od materijalnog, a ne da je njihov bitak vremenski pre materijalnog. Bitak svetova imaginacije i intelekta apsolutno nije ograničen vremenom i ne meri se tim kriterijumom.

Posle ovog objašnjenja postaje jasno u čemu je razlika između Platonove ideje da duše postoje pre tela i islamskog stava o prethodnom postojanju duše. Bitak duše pre tela ukazuje na uzvišeno postojanje duše u nadmaterijalnim svetovima koji se razlikuju od Platonovih ideja. Duše prema Platonovom mišljenju postoje personalno i pojedinačno, dok u nadmaterijalnom svetu tako nešto nije moguće zato što ne postoji materija koja bi pravila razliku između tih bića (Misbah Jazdi 2014: II/229–230).

Zaključak

Na osnovu čvrstog uverenja da u materijalnim bićima nema ništa što bi moglo da nagovesti pojavu nadmaterijalnih sposobnosti, peripatetički filozofi su tvrdili da se ljudska duša stvara istovremeno s nastankom tela i da se pripaja njemu odnosno počinje da ga održava. Za razliku od njih, Mula Sadra Širazi, na osnovu svojih inovativnih principa koje je uneo u islamsku filozofiju, brojnim argumentima dolazi do teorije da duša nastaje istovremeno s telom, ali to ne znači i uporedo s telom već zapravo duša proizlazi iz njega.

Prema Mula Sadrinoj filozofiji, nastanak ljudske duše jeste telesna pojava. Da je oduvek bila nadmaterijalno biće, duša ne bi imala potrebu da se pripoji telu i da krene putem razvoja sopstvenih sposobnosti zato što je svet intelekta svakako iznad sveta materijalnih bića. Zbog potrebe da se napreduje, što postoji u svim ljudima, Mula Sadra donosi zaključak da se duša razlikuje od drugih nadmaterijalnih bića po tome što se njen bitak formira u materijalnom svetu iz najnižih egzistencijalnih stupnjeva.

Kada Bog stvori dušu posredstvom ljudskog tela, ona počinje da bude nezavisna od tela odnosno dominantna u odnosu na ljudsko telo. Što je jača i uzvišenija, čovekova duša ima veću kontrolu nad telom i veću samostalnost u odnosu na njega. Pojava nadmaterijalne duše i razvijanje njenih osobina jeste proces koji se ostvaruje postepeno. Očigledno je da postoji značajna razlika između duše pri samom njenom nastanku i duše koja je dostigla do viših stupnjeva svog bitka. Razvijena duša upravlja telom i povezana je s njim po sopstvenoj volji, za razliku od tek nastale duše koja bez pomoći tela ne može da stekne ni najosnovnija saznanja o svetu izvan sebe.

U tom razvojnom procesu ne postoje drastične promene. Duša se razvija postepeno te nije moguće govoriti o trenutku kada duša postaje nezavisna od tela, ili o trenutku kada duša iz materijalnog stanja prelazi u nadmaterijalno. Takvi preokreti ne postoje, kao Zenonov paradoks kretanja u kojem Ahil nikako da prestigne kornjaču.

Primljeno: 30. juna 2016.

Prihvaćeno: 3. avgusta 2016.

Literatura

- Džilo, Hasan (2014), „Ontološki i gnoseološki pogledi sufija u svjetlu metafizičke i teozofske tradicije“, *Kom: časopis za religijske nauke* 3 (1): 41–70.
- Džuvejni, Dijaudin (1965), *Lam' al-adille*, Bejrut, Alam al-kutub.
- Halilović, Muamer (2014), „Hajdeger i Mula Sadra – pojmovna evidentnost i suštinska nedokučivost bitka“, *Kom: časopis za religijske nauke* 3 (1): 71–95.
- Halilović, Seid (2014), „Najkraći argument za postojanje Boga u islamskoj filozofiji“, *Kom: časopis za religijske nauke* 3 (1): 21–39.
- Halilović, Tehran (2014), „Istiniti snovi; dodir svetova u islamskoj filozofiji“, *Kom: časopis za religijske nauke* 3 (1): 113–129.
- Halilović, Tehran (2015), „Poreklo materije u Mula Sadrinoj filozofiji“, *Kom: časopis za religijske nauke* 4 (2): 35–51.
- Hasanzade Amoli, Hasan (2002), *Hezar o jek nokte*, Kom, Bustan-e ketab.
- Ibn Sina, Abu Ali Husein (1983), *al-Išarat va at-tanbihat*, Tehran, litografsko izdanje.
- Ibn Sina, Abu Ali Husein (1985), *an-Nadžat*, Tehran, Danešgah-e Tehran.
- Idži, Adududin (1907), *Šarh al-Mavakif*, Kom, Šarif Razijj.
- Kutbudin Širazi, Mahmud (1995), *Šarh-u Hikmat al-išrak*, Tehran, Anđoman-e asar va mafaher-e farhangi.
- Madžlisi, Muhamed Bakir (1983), *Bihar al-anvar*, Bejrut, Dar al-ihja at-turas al-'arabi.

- Misbah Jazdi, Mohamad Taki (2012), *Amuzeš-e falsafe*, Kom, Moassese-je amuzeši va pažuheši-je Emam Homeini.
- Misbah Jazdi, Mohamad Taki (2014), *Šarh-e dželd-e haštom-e Asfar*, Kom, Moassese-je amuzeši va pažuheši-je Emam Homeini.
- Motahari, Morteza (1990), *Harakat va zaman dar falsafe-je eslami*, Tehran, Sadra.
- Mula Sadra Širazi, Sadrudin Muhamed (1989), *al-Asfar al-arba'a al-'aklija*, Kom, al-Mustafavi.
- Mula Sadra Širazi, Sadrudin Muhamed (2001), *al-Mabda va al-ma'ad*, Kom, Daftar-e tabligat-e eslami.
- Suhrevardi, Šihabudin Šejh Išrak (2001), *Madžmu'e-je mosannafat-e Šejh Ešrak*, Tehran, Pažuhešgah-e olum-e ensani va motale'at-e farhangi.
- Šejh Saduk, Abu Džafer Muhamed (1995), *at-Tavhid*, Kom, Muassasa an-našr al-islami.
- Tabatabai, Muhamed Husein (1984), *Nihajat al-hikma*, Kom, Muassasa an-našr al-islami.
- Tabatabai, Muhamed Husein (1996), *al-Mizan fi tefsir al-Kuran*, Bejrut, Muassasa al-A'lami li al-matbu'at.
- Tahanavi, Muhamed (1996), *Keššaf-u istilohat-i al-funun va al-'ulum*, Bejrut, Mektebe Lubnan Naširun.

The Generation of the Soul in the Philosophy of Mulla Sadra

Tehran Halilović

*Department of Religious Philosophy,
Center for Religious Sciences "Kom", Belgrade, Serbia*

All Islamic philosophers agree with the idea that the human soul is immaterial and that after it exits the body it continues its life. Also, it is clear that the soul is one of the creatures of God and that its existence is the effect of the Divine Being.

In this article, we will not be examining what the soul is or what its cause is. Rather, we will be examining the problem of how Muslim philosophers explain the generation of the human soul. We will especially examine the view of Mulla Sadra who had a visible command over philosophical discussions regarding the soul. This is a problem whose importance will be understood when we examine different parts of religious texts including verses of the Qur'an and the traditions. Some of these texts state that the human soul was generated before the body. However, some others state that the human soul is generated at the time when its body is formed in the womb of its mother.

Based upon his new philosophical innovations, which he established in his Transcendent Philosophy, Mulla Sadra leveled many objections against the popular notion that the immaterial human soul is generated at the same time as its material body is formed. In reality, the theory that Mulla Sadra has presented in his philosophy perfects the thoughts of the previous philosophers regarding the generation of the soul. He explains that the human soul – as many verses of the Qur'an have indicated – is generated with the body. However, it is not immaterial at that time. Rather, this immateriality is something that is acquired gradually when it elevates its existential degrees.

Keywords: *soul, Mulla Sadra Shirazi, Islamic Philosophy, human being, substantial movement, matter, movement*